

Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní perspektivě¹

K úloze sociálních, kulturních a ekonomických zdrojů vzdělanostních nerovností v Československu, Maďarsku a Holandsku

PETR MATĚJŮ

Sociologický ústav ČSAV

Educational stratification in Czechoslovakia in comparative perspective

On the role of social, cultural, and economic resources of educational inequality in Czechoslovakia, Hungary, and the Netherlands

Abstract: Comparative analyses of educational mobility show a high degree of similarity of relative educational inequality between former socialist countries and advanced capitalist countries [Boguszak, Matějů, Peschar 1990]. The main question raised for the comparative analysis of the Czech lands, Slovakia, Hungary and the Netherlands presented in this paper is whether there are different structures of family effects on educational attainment behind what are similar levels of educational inequality between former state socialist countries and the Netherlands. The hypothesis is rejected by the results of the analysis that the direct effect of SES on educational attainment is weaker in former socialist countries, and that the intervening effect of cultural capital (as a proxy for the quality of socialization) is stronger there. The conclusion is made that the models of educational attainment in East European countries will remain weak in their ability to explain educational inequality until measures of mental ability and motivations are included in the analysis.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 3: 319-345)

1. Vymezení problému a teoretická perspektiva

Všeobecné rozšíření statistických metod umožňujících spolehlivé rozlišení "fenotypů" a "genotypů"² mobilitních procesů výrazně zvýšilo kvalitu empirické

1) Případnou korespondenci zasílejte přímo na adresu autora: Petr Matějů, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, Praha 1 (nebo E-mail: FI21@CSPGAS11). Původní verze této stati vznikla během autorova pobytu na Wisconsinské univerzitě v Madisonu během akademického roku 1986/87. Finanční prostředky na tento výzkum vzdělanostních nerovností poskytly kromě Wisconsinské univerzity dvě nadace: IREX a Soros Foundation. První česká verze stati byla nabídnuta Sociologickému časopisu v roce 1988. V té době však nebyla přijata k publikaci. Autor se domnívá, že opožděné publikování stati má svůj význam, neboť mu není známa jiná publikovaná práce, která by se problematikou rozsahu a zdrojů vzdělanostních nerovností v komunistickém Československu hlouběji zabývala. Autor děkuje zejména R. M. Hauserovi za velmi cenné připomínky k několika předchozím verzím strukturních modelů, o něž se tato stať opírá.

2) Rozdíl mezi fenotypem a genotypem je v mobilitní analýze stejný jako v biologii. Jednoduše řečeno, mobilitní genotyp je propustnost sociálních tříd a vrstev (nazývaná též fluiditou či mobilitním režimem) nezávislá na vnějších okolnostech, tj. například na tempu

evidence o vývoji mobility v rozdílných společenskoekonomických systémech. Tyto nové metody přirozeně stimulovaly komparativní analýzy, neboť umožňovaly testovat obecnější hypotézy o povaze a vývoji mobilitních režimů.

Jedním z hlavních stimulů rozvoje komparativního výzkumu sociální stratifikace v posledních dvou desetiletích byla i formulace takzvané FJH hypotézy [Featherman, Jones, Hauser 1975]. Tato hypotéza v podstatě tvrdí, že mobilitní režimy průmyslově vyspělých zemí s tržními ekonomikami a nukleárním typem rodiny jsou principiálně stejné a v podstatě stabilní, tj. mají shodný a relativně neměnný genotyp. Při jejím testování byla nezdárka využívána i data z některých dřívějších socialistických zemí (Maďarsko, Polsko a o mnoho let později i Československo). Je tedy pochopitelné, že někteří autoři neodolali pokušení a pokusili se postavení těchto zemí v provedených komparacích interpretovat, viz například [Grusky, Hauser 1984; Erikson, Goldthorpe 1987; Boguszak 1990]. Při určitém zjednodušení, nedeformujícím však podstatu závěrů, lze říci, že autoři těchto komparací se shodli v tom, že zahrnutí zemí státního socialismu neumožnilo identifikovat nějaký specifický "státně socialistický" mobilitní režim.

Pokud jde o *vzdělanostní mobilitu* a *vzdělanostní nerovnosti*, situace je poněkud komplikovanější. Otázka vzdělanostních nerovností a úlohy vzdělání v reprodukci nerovností byla dlouhou dobu dominantou stratifikačního výzkumu. Přes veškeré teoretické, metodologické i věcné výhrady vůči modelům dosahování sociálního statusu měly tyto modely jednu přednost. Klasickým Blau-Duncanovým modelem počínaje [Blau, Duncan 1967] a Wisconsinským sociálně psychologickým modelem konče [Hauser, Tsai, Sewell 1983] - tyto modely lokalizovaly dosažené vzdělání do ohniska stratifikačního procesu.

Koncentrace na komparativní analýzu mobilitních tabulek znamenala určitý odklon od modelů dosahování sociálního statusu. Je to vcelku pochopitelné, neboť komparace komplexnějších modelů sociální stratifikace by byla bývala mnohem obtížnější a kladla by mnohem větší nároky na komparabilitu vstupních dat a analytických souborů. Na druhé straně tato reorientace stratifikačního výzkumu způsobila, že v posledních dvou desetiletích zůstala otázka procesu mezigenerační reprodukce sociálních nerovností poněkud stranou hlavního proudu stratifikačního výzkumu, který se téměř výhradně koncentroval na výsledek tohoto procesu, tj. na dosaženou socioprofesi pozici. Přitom je evidentní, že překročení deskriptivní polohy závěrů z analýz režimů profesní a třídní mobility bude do značné míry záviset na pochopení úlohy vzdělávacích systémů, vzdělanostních nerovností a pozice vzdělání v reprodukci sociálních nerovností.

Teprve v posledních letech dochází v tomto směru k nadějně změně. V posledním desetiletí byla provedena řada analýz *vzdělanostní mobility*. Pokud jde o vyspělé průmyslové země s tržními ekonomikami, tyto analýzy ukazují, že závěry, ke kterým dospěly ojedinělé studie z minulých let [Spady 1967; Hauser, Featherman 1976; Halsey, Heath, Ridge 1980; Mare 1981; Garnier, Raffalovitch 1984 aj.] lze těžko vyvrátit. To znamená, že pravděpodobně platí hypotéza o

změn v ekonomické či v profesní struktuře společnosti. Mobilitní fenotyp vzniká působením těchto vnějších okolností na vlastnosti mobilitního režimu dané genotypem.

stabilitě vzdělanostních nerovností i v podmínkách výrazného růstu vzdělanostních příležitostí a zřejmě i hypotéza o jejich "genotypické" podobnosti.

Někteří autoři [Faase, Bakker, Dronkers, Schijf 1987; Vrooman, Dronkers 1986; Dronkers, Bakker 1989] však upozorňují na to, že i v rámci stability relativních nerovností ve vzdělanostních šancích (měřených vlivem sociálního původu na dosažené vzdělání) může role askriptivních kritérií slábnout a naopak role meritokratických principů výběru růst. Argumentace ve prospěch této hypotézy je přitom vcelku jednoduchá. Boudon [1974] již před téměř dvaceti lety navrhl rozlišovat primární a sekundární efekt sociálního původu na dosažené vzdělání. Zatímco *primární efekt* (vliv sociálního původu na schopnosti a školní výsledky) je kompatibilní s meritokratickým principem výběru³, sekundární efekt (tj. efekt, který je srovnatelný se sociálním favoritismem nebo naopak s diskriminací) je s meritokratickými principy výběru v rozporu. Výše uvedení autoři tvrdí, a s úspěchem to i empiricky dokumentují, že v souvislosti s tím, jak školy zvyšují důraz na výkon, roste i závislost školního úspěchu a tudíž celé vzdělanostní dráhy na reálných schopnostech žáků a na jejich motivaci. Jak mentální schopnosti, tak vzdělanostní aspirace a od nich odvozené výkonové orientace jsou však dosti těsně spjaté se sociálním původem. Proto význam primárního efektu sociálního původu v dosažení vyššího vzdělání roste a sekundární (přímý) efekt sociálního původu slábne. *Stabilitu relativních sociálních nerovností lze tedy spolu s výše uvedenými autory vysvětlit protisměrností vývoje primárního a sekundárního efektu sociálního původu.*

Distinkce mezi primárním (nepřímým) a sekundárním (přímým) efektem sociálního původu na dosažené vzdělání hraje významnou roli i ve sporu mezi stoupenci dvou hlavních výkladových schémat (modelů) aplikovaných ve stratifikačním výzkumu. V Kerckhoffově kriticky orientovaném výkladu [Kerckhoff 1976] jsou tyto modely označeny jako "socializační model" a "alokační model". Socializační model, vyvinutý a rozsáhle testovaný Sewellem a Hauserem na datech z tzv. wisconsinského longitudinálního výzkumu vysvětluje podstatnou část efektu sociálně-ekonomického původu na dosažené vzdělání jeho působením na aspirace, schopnosti a vliv tzv. "významného okolí", přičemž tyto převážně *sociálně psychologické* faktory pak formují vzdělanostní i profesní dráhu dítěte již relativně nezávisle na sociálně-ekonomickém původu, aniž ovšem tento efekt zcela mizí, viz např. [Sewell, Hauser 1980: 71]. Alokační model reprezentovaný například Jencksem [Jencks 1972], Olneckem [Olneck, Bills 1980], Bowlesem a Gintisem [Bowles, Gintis 1976], aj. naproti tomu staví hypotézu, podle které se nerovnosti ve vzdělanostních šancích přenášejí z generace na generaci převážně nezávisle na individuálních schopnostech a aspiracích, protože působí systémové (nadindividuální) *alokační mechanismy* projevující se nakonec jako pozitivní i negativní diskriminace.

³) Je ovšem řada autorů, kteří tento názor nesdílejí. Young [1958] takto založený systém selekce nazývá "hereditární meritokracií" a při jejím popisu nešetří sarkasmem. Analyticky fundovanějším oponentem takto chápané meritokracie je například M. Olneck, viz např. [Olneck, Bills 1980]. Teoreticky této interpretaci oponuje například Bourdieu, o jehož přístupu se zde ještě zmíníme.

V této souvislosti je třeba poznamenat, že koncept "kulturního kapitálu" vycházející z Weberovy teorie statusových skupin a rozvíjený jako reakce na tradiční funkcionalistickou predikci vývoje industriálních společností směrem ke společností "rovnosti šancí" je ve své podstatě odnoží alokačního teorému. Rozdíl je pouze v tom, že jeho stoupenci hledají vysvětlení kontinuity mocenských a ekonomických privilegií ve skrytém působení kulturního kapitálu jako prostředku mezigenerační transmise nerovností a její legitimizace, ve které vzdělání hraje klíčovou roli tím, že zděděný kulturní kapitál pozitivně sankcionuje a zajišťuje obsazování pozic ve stratifikačním systému. Nemůžeme se zde do podrobností zabývat všemi nuancemi jednotlivých přístupů, koncepcí a velmi zajímavých sporů o interpretaci jedněch a týchž výsledků analýz vzdělanostních nerovností. Zde jde pouze o to, ukázat, že za stabilitou relativních vzdělanostních nerovností, kterou v převážné většině dokumentují analýzy vzdělanostní mobility, mohou být skryty velmi odlišné modely vzdělanostní stratifikace či vývojové tendence v rámci jednoho modelu. Současně chceme ukázat na možnost dvojího výkladu kulturního kapitálu a tudíž i jeho dvojího analytického využití, tj. jak v rámci "alokačního", tak "socializačního" teorému. Jestliže prvý z těchto výkladů klade spolu s Bourdiem důraz na funkci kulturního kapitálu jako prostředku mezigenerační transmise mocenských a ekonomických nerovností v soudobém kapitalismu, druhý - v duchu sociálně psychologického výkladu socializace - staví do popředí jeho roli v tvorbě a rozvíjení schopností a osobnosti (tj. jako jednu z dominantních podmínek socializace). Faktem je, že empirická evidence svědčící ve prospěch "alokačního" (tj. v podstatě "diskriminačního") role kulturního kapitálu je přes atraktivitu a teoretickou konzistenci teoretických východisek slabší než empirická evidence podporující jeho "socializační" interpretaci oproštěnou od převážně "legitimizujících" funkcí.

I zde se ovšem vynořuje otázka specifik vývoje v bývalých socialistických zemích. Analýzy vzdělanostní mobility provedené v posledních několika letech v některých bývalých socialistických zemích či přímo v komparativní perspektivě [Simkus, Andorka 1982; Matějů 1984, 1986; Peschar, Popping 1986; Peschar, Popping, Mach 1986; Boguszak, Matějů, Peschar 1990, Matějů 1991] naznačují, že přes existenci značných rozdílů v celkové či ve strukturní mobilitě pravděpodobně existuje jeden relativně stabilní genotyp relativních vzdělanostních nerovností (tj. mezisystémové podobnosti mobilitních režimů převládají nad mezisystémovými rozdíly). To je ovšem závěr, který je překvapující ze dvou důvodů. Předně odporuje naší představě o vývoji vzdělanostních nerovností v Československu a v ostatních zemích východní Evropy po roce 1948. Těžko se přistupuje na to, že po desetiletích devastace školského systému ve jménu demokratizace vzdělání, po letech uplatňování kvótního systému výběru na vysoké školy a redistribuce vzdělanostních příležitostí ve prospěch Slovenska, žen a dětí pocházejících z dělnických a rolnických rodin [Matějů 1990], nejsou dnes relativní vzdělanostní nerovnosti v Československu nižší než v zemích, kde stát do procesu alokace vzdělanostních příležitostí *přímo* nezasahoval.

Z uvedených důvodů by bylo možné očekávat přirozený sklon interpretovat podobnost mezi hladinou relativních vzdělanostních nerovností v Československu

a v některých vyspělých kapitalistických zemích v intencích výše uvedeného výkladového schématu. To by ve skutečnosti znamenalo obhajovat hypotézu, podle které by *přímý* efekt sociálního původu měl být v Československu podstatně nižší než v jiných zemích a naopak, *nepřímý* efekt by zde měl hrát dominantní úlohu. Lze samozřejmě postavit i zcela protikladnou hypotézu, tj. že v Československu se vzdělanostní nerovnosti reprodukuji na přibližně stále stejné hladině proto, že sociálním skupinám s vyšším statutem (vzdělání, socioprofesionální postavení, příjem, atd.) se daří udržovat pro jejich děti privilegovaný přístup ke vzdělání, a to ve vyšší míře, než je tomu v západních kapitalistických zemích. Je to vysvětlení na první pohled možná málo pravděpodobné, ale jako alternativní hypotéza stojí za úvahu.

Nepochybně by bylo možné formulovat celou řadu dalších hypotéz a výkladových paradigmat. Mnohem obtížnější ovšem bude tyto hypotézy testovat nebo alespoň dokumentovat. A to zejména proto, že Československo bylo zemí, kde po dlouhá léta nebylo možné v sociologii kombinovat údaje o sociálním původu s údaji o naměřených mentálních schopnostech, a pokud to možné bylo (v omezeném měřítku například v psychologii či pedagogice), výsledky nebyly nikdy zpracovány tak, aby daly přímou odpověď na přímou otázku: jaké jsou hlavní faktory reprodukce vzdělanostních nerovností v Československu po čtyřiceti letech působení administrativního systému výběrového řízení.

Definitivní a spolehlivou odpověď na výše uvedenou otázku mohou poskytnout analýzy dat z longitudinálních šetření. Jedno takové šetření bylo zahájeno v roce 1989 [Rodina 1989]. K tomu, aby data z tohoto výzkumu vydala potřebné svědectví, potřebujeme ještě nejméně pět až osm let⁴. V současné době tedy máme v ruce jediný nástroj: komparativní analýzu.

Komparativní analýza zdrojů vzdělanostních nerovností českých zemí, Slovenska, Maďarska a Holandska, kterou v této stati prezentujeme, se snaží překlenout dva výše uvedené nedostatky. Předně se snažíme zmírnit důsledky absence rozsáhlých longitudinálních šetření typu wisconsinského výzkumu. Současně se tato analýza snaží řešit všeobecný problém výzkumu vzdělanostních nerovností v Evropě, tj. absenci rozsáhlých šetření zahrnujících testy mentálních schopností. Absence proměnné vyjadřující mentální schopnosti nás nutí hledat určitá náhradní řešení, jak postihnout primární efekt sociálního původu, či, jinak řečeno, roli socializace či kulturních dimenzí rodinného prostředí.

2. Design analýzy a hlavní hypotézy

Hlavní otázka, kterou si na počátku analýzy klademe, zní: *Přinesl redistributivní charakter vzdělanostní politiky v bývalých socialistických zemích (Československo, Maďarsko) očekávanou změnu povahy mezigenerační transmise nerovností v dosaženém vzdělání, tj. došlo k přenesení těžiště determinace vzdělanostních drah dětí ze sociálně ekonomických na kulturní a socializační charakteristiky sociálního*

⁴) Základní charakteristiky zkoumaných jedinců, včetně jejich mentálních schopností, aspirací a životních plánů již máme k dispozici a pracuje se s nimi, viz např. [Matějů 1990]. Efekt těchto charakteristik na vzdělanostní dráhy však bude možné analyzovat nejdříve za čtyři až pět let, až bude známo, kdo v této soutěži uspěl.

původu? Aby odpověď na tuto otázku mohla být pozitivní, museli bychom nalézt podstatný rozdíl v podílu přímého efektu sociálního původu mezi Československem a Maďarskem na jedné straně, kde byla více než tři desetiletí uplatňována politika odtraňování třídních nerovností v přístupu ke vzdělání, a Holandskem na straně druhé, kde se, jak známo, žádné přímé státní intervence do procesu alokace vzdělání ani zásadní reformy školského systému po druhé světové válce nerealizovaly. Pokud jde o dvě bývalé socialistické země, klademe si ještě jednu otázku: jaký zde byl původ vzdělanostních nerovností v období "rozvinutého socialismu" a do jaké míry byly hlavní faktory vzdělanostních nerovností kompatibilní s jejich deklarovanou legitimizací.

V zemích státního socialismu patřilo odstranění třídních a sociálních bariér v přístupu ke vzdělání k hlavním deklarovaným cílům politického systému. Přetrvávající vzdělanostní nerovnosti zde mohly být považovány za legitimní pouze potud, pokud:

- a) to byly svou povahou dosud nepřekonané reziduály vzdělanostní stratifikace kapitalistického sociálního systému;
- b) byly výsledkem uplatňování specifických opatření vzdělanostní politiky směřujících k překonání zděděného systému vzdělanostní stratifikace (tj. svou povahou jsou vůči zděděnému systému nerovností "zrcadlově" obrácené);
- c) byly výsledkem aplikace meritokratických kritérií výběru uchazečů o studium na vyšších stupních vzdělávacího systému v podmínkách omezeného množství vzdělanostních příležitostí.

Vezmeme-li v úvahu výše uvedené premisy, lze formulovat určité obecnější hypotézy o systému vzdělanostní stratifikace v komparativní perspektivě:

- H1: *Celkový efekt* sociálního původu na dosažené vzdělání bude signifikantně slabší v případě bývalých socialistických zemí než v případě kapitalistických zemí s tržní ekonomikou.
- H2: *Přímý efekt* sociálně-ekonomického postavení rodičů a jejich ekonomických (finančních) zdrojů na dosažené vzdělání dětí bude v bývalých socialistických společnostech signifikantně nižší než v soudobých kapitalistických společnostech.
- H3: Podíl *nepřímého efektu* na celkovém efektu sociálního původu na dosažené vzdělání bude v bývalých zemích státního socialismu výrazně vyšší než v zemích s tržní ekonomikou.

Pokud nemáme k dispozici údaje o mentálních schopnostech a vzdělanostních aspiracích, které by, striktně vzato, měly být jedinými kritérii selekce uvnitř meritokraticky založeného školského systému, existující nerovnosti by měly být v bývalých socialistických společnostech v daleko větší míře než v zemích s tržní ekonomikou spjaty s kvalitou socializačního procesu. Proto těžiště reprodukce vzdělanostních nerovností bychom zde měli identifikovat v kulturním kapitálu výchozí rodiny, který je - podle teorie socializace - nejbližším reprezentantem podmínek příznivosti socializačního procesu⁵. Pro plausibilitu výše

⁵) Důkazy o tom, že kulturní kapitál výchozí rodiny je významným zdrojem diferenciací schopností a předpokladů pro studijní úspěch byly podány zejména v pracích francouzské kriticky orientované větve sociologie vzdělání (Bourdieu, Passeron). V metodologicky sofistikovanější podobě (jakkoli v jiném teoretickém kontextu) tuto hypotézu o vlivu

uvedených hypotéz v podmínkách Československa svědčí ještě další specifické systémové a historické okolnosti. Lze oprávněně předpokládat, že silné demokratické tradice byly jedním z důvodů, proč ani v předválečném kapitalistickém Československu nebyla hladina nerovností ve vzdělanostních šancích tak vysoká jako v jiných zemích (to přirozeně platí spíše pro české země než pro Slovensko)⁶. Dále, v Československu (stejně jako v dalších bývalých socialistických zemích) byla zavedena jednotná škola a vzdělání zde bylo poskytováno bezplatně, a to na všech typech škol a na všech úrovních. Československo navíc bylo zemí s evidentně nejegalitárnějším systémem mzdové a příjmové diferenciaci (nejen ve srovnání s vyspělými kapitalistickými zeměmi, ale i pokud jde o srovnání se socialistickými zeměmi). V neposlední řadě jde i o úlohu specifických nástrojů a opatření vzdělanostní politiky ("kvótní" systém), která byla - pokud lze usuzovat z dostupných informací - v Československu uplatňována s větší intenzitou a zřejmě i v delším časovém období než v řadě jiných zemí (Maďarsko, Polsko). Konsekventně lze tedy usuzovat na to, že ekonomické zdroje, stejně jako formální charakteristiky sociálně-ekonomického postavení rodičů by v systému vzdělanostní stratifikace měly hrát minimální roli a že by se zde s o to větší silou měly prosazovat efekty proměnných reprezentujících vliv socializačního procesu.

Design analýzy použité ke komparaci tří zemí (čtyř národních celků) je podobný postupu, který použil Paul De Graaf [1986], i když teoretická perspektiva jeho aplikace je poněkud odlišná. Základním principem tohoto postupu je dekompozice efektu sociálního původu na několik specifických zdrojů. V našem případě uvažujeme o čtyřech zdrojích vzdělanostních nerovností, které jsme schopni empiricky zachytit:

- *kulturní kapitál* (CULT): kulturní aktivity rodičů, kulturní participace;
- *finanční zdroje* (INC): příjmová úroveň výchozí rodiny;
- *materiální blahobyt* (MAT): vlastnictví relativně vzácných předmětů;
- *sociálně-ekonomický status* (SES): čistý vliv sociálního statusu (po odčerpání efektů předchozích zdrojů).

Analytická strategie založená na porovnávání parametrů dvou modelů (schéma 1 a schéma 2) je vcelku jednoduchá. Schéma 1 reprezentuje tzv. "základní model". Tento model "definuje" sociální původ jako lineární kombinaci efektů vzdělání otce, vzdělání matky a socioprofesionálního postavení otce. Je přirozené, že v takto definované proměnné vyjadřující sociálně-ekonomický status výchozí rodiny jsou implicitně obsaženy všechny dimenze sociálního statusu (příjem, životní úroveň, kulturní dimenze životního stylu atd.). Rozšířený model (schéma 2) naopak některé z těchto dimenzí ze sociálního statusu vyčleňuje a zavádí do analýzy jejich

kulturního kapitálu na socializační proces dokazuje i DiMaggio [1982]. Pokud jde o sociologii ve východní Evropě, nepřímo o platnosti této hypotézy (testováním vlivu "kulturního původu" na sociálně-ekonomický úspěch) vypovídají studie P. Róberta a T. Kolosiho [Róbert 1984; Kolosi 1984].

⁶) Usuzujeme zde jednak z výsledků vlastní analýzy vývoje vzdělanostní mobility v ČSSR, Maďarsku a Holandsku, jednak z údajů publikovaných v práci R. Boudona [Boudon 1973].

samostatný efekt. Kromě toho tento model umožňuje odpovědět na otázku, do jaké míry v důsledku osamostatnění těchto dimenzí efekt SES na vzdělání dětí v rodině klesne. Jinak řečeno, to, co v rozšířeném modelu z efektu SES na ED po odčerpání vlivu těchto dimenzí zůstává, je definičně chápáno jako čistý a *přímý* efekt sociálního statusu na vzdělanostní šance dětí. Pro dosažení vyšší spolehlivosti a stability modelů jsou i vzdělanostní šance dětí v obou modelech definovány rovněž jako latentní proměnné (vzdělání dosažené u dvou sourozenců).

3. Data a metoda analýzy

Výchozím datovým materiálem pro testování výše uvedených hypotéz byla tři rozsáhlá sociologická šetření provedená v komparovaných zemích⁷. Modely uvedené ve schématech 1 a 2 byly testovány na speciálně definovaných podsouborech (viz příloha 1). Ze všech národních souborů byly nejprve vytvořeny podsoubory respondentů deklarujících alespoň dvě děti ve věku, kdy bylo možné určit jejich dokončené vzdělání. V zájmu srovnatelnosti podmínek testování strukturních modelů byly z českého a slovenského podsouboru dále provedeny náhodné výběry, umožňující pracovat s přibližně stejně velkými analytickými soubory.

Nutné transformace byly provedeny i pro definici srovnatelných proměnných. Předně byly upraveny původní vzdělanostní klasifikace komparovaných zemí. V případě rodičů (tj. původních respondentů) byly transformovány na jednotnou klasifikaci o čtyřech stupních (běžně aplikovanou v našich analýzách), u dětí jsme postupovali stejně. Pouze v případě Holandska byla zachována původní širší klasifikace lépe odpovídající složitosti školského systému. V zájmu zachování národních specifik socioprofesionálních systémů a odlišností v jejich vertikálních osách nebyly kategorizace socioprofesionálního postavení otce násilně sjednocovány. Tyto klasifikace byly sjednoceny pouze pokud jde o počet kategorií. Pokud jde o příjmové proměnné, v československém a maďarském výzkumu bylo možné definovat příjem rodiny jakou součet čistých příjmů obou partnerů. Pro analýzu byl pak použit logaritmus takto definované příjmové proměnné. V holandském souboru byl k dispozici pouze kategorizovaný příjem domácnosti. Holandská kategorizace však byla poměrně jemná (deset přibližně stejně obsazených skupin), takže její použití bylo v zásadě možné. V případě definice materiálního standardu jsme aplikovali postup založený na předpokladu, že je možné a dokonce žádoucí respektovat národní specifika formování životní úrovně, přičemž srovnatelnosti lze dosáhnout zavedením indexu definovaného jako součet Z-skórů jednotlivých položek. Z povahy takto definovaného indexu plyne, že se v jeho varianci prosazují více ty položky, které jsou relativně vzácné nebo méně rozšířené, zatímco položky běžné a hodně rozšířené diferencují málo.

Pokud jde o kulturní kapitál, byl definován v první řadě kulturní participací rodičů. Vzhledem k tomu, že v československém výzkumu byly, na rozdíl od

⁷ Jedná se o následující šetření: České země a Slovensko: TSS'84 (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV a Federální statistický úřad, 1984); Maďarsko: Social Stratification Survey (TARKI, 1986); Holandsko: Life Situation Survey (1977).

zbývajících dvou zemí, nejdůležitější kulturní aktivity sloučeny v jednu otázku (divadla, koncerty, výstavy), byla zde kulturní participace doplněna o další a podle našeho názoru značně relevantní indikaci kulturního kapitálu výchozí rodiny: tj. znalost cizích (neslovanských) jazyků. Ve všech případech byla pro definici latentního konstruktů CULT použita konfirmační faktorová analýza.

Postup analýzy byl následující: modely uvedené ve schématu 1 a 2 byly testovány vždy pro příslušnou zemi a odhadnuté parametry byly porovnávány mezi jednotlivými zeměmi. Pro zpřesnění závěrů o rozdílech a podobnostech mezi zeměmi byla provedena tzv. vícesouborová analýza (multisample analysis), jejímž principem je testování hypotézy o shodě jednoho či více parametrů modelu na dvou či více populacích. S cílem prověřit možné zdroje rozdílů mezi vybranými parametry na dvou populacích bylo použito specifické techniky přenosu parametrů z modelu pro jednu populaci (české země) do modelu pro druhou populaci (Slovensko). Ve všech případech bylo pro testování modelů a pro odhad parametrů použito programu LISREL [Jöreskog, Sorbom, 1986].

4. Výsledky analýzy

4.1. Analytická specifikace hypotéz

Pro přijetí hypotézy H1, týkající se *celkového efektu* sociálního původu na dosažené vzdělání, je třeba, aby efekt SES na ED v základním modelu byl signifikantně vyšší v Holandsku než v Československu a Maďarsku. Pokud jde o hypotézu H2 o *přímém efektu*, její přijetí je podmíněno existencí signifikantně vyššího efektu SES na ED v rošířeném modelu. Ověření platnosti třetí hypotézy spočívá v porovnání role proměnné CULT v přenosu vzdělanostních nerovností v různých zemích.

4.2. Přehled modelů měření

Modely měření pro vzdělanostní šance dětí jsou si navzájem podobné. Z tabulky 1 je zřejmé, že parametry vyjadřující faktorové zátěže proměnných OED a YED jsou více méně vyrovnané, s výjimkou Maďarska, kde vzdělanostní dráha staršího sourozence je sociálním původem predikována mnohem více než vzdělanostní dráha mladšího sourozence. Pokud jde o model měření pro kulturní kapitál výchozí rodiny (CULT), jehož parametry uvádí tabulka 2, je evidentní, že hlavní osou definice této latentní proměnné je náročnější kulturní participace (divadla, koncerty, galerie, výstavy, muzea, atd). Dalším zřetelným atributem kulturního kapitálu výchozí rodiny je četba krásné literatury. To platí pro všechny země s výjimkou Holandska, kde ve shodě s výsledky, ke kterým dospěl na jiném souboru a v rámci jinak zaměřené analýzy Paul De Graaf [1986], představuje četba jakýsi specifický faktor ("rodinné literární klima"), a proto faktorová zátěž proměnné "četba" od proměnné CULT je zde výrazně nižší. České země a Slovensko se liší ve významu jazykové kompetence. V českých zemích se zdá být znalost světových jazyků univerzálnější než na Slovensku, resp. na Slovensku je mnohem více vázána na kulturní kapitál rodiny. Proto je latentní proměnná CULT sycena jazykovou kompetencí mnohem silněji na Slovensku než v českých zemích. Pro vyloučení efektu tohoto rozdílu na výsledky analýzy, či lépe řečeno, v zájmu kontroly reálného významu této difference, jsme přenesli strukturu tohoto faktoru

zjištěnou pro české země do modelu pro Slovensko. Parametry tohoto slovenského modelu emulujícího české vstupní podmínky jsou uvedeny ve sloupci "Slovensko/C".

Latentní proměnná vyjadřující sociální status (SES) nebyla definována pomocí konfirmační faktorové analýzy, nýbrž jako lineární produkt tří exogenních proměnných (FED, MED, FOC) zprostředkovávající jejich efekty na endogenní proměnné modelu (princip tzv. MIMIC modelu). I zde se objevují určité rozdíly v tom, jak je SES v rámci národních modelů definován. V Holandsku je sociální status téměř jednoznačně definován charakteristikami otce (FED a FOC) a vzdělání matky má spíše doplňující roli. V českých zemích i na Slovensku dominují vzdělanostní charakteristiky obou partnerů s jasnou převahou vlivu vzdělání matky, přičemž profese otce má po kontrole jeho vzdělání velmi malý efekt. Maďarsko s poměrně vyrovnanou strukturou parametrů MIMIC modelu pro SES se nachází kdesi uprostřed mezi těmito dvěma extrémy. Stejně jako v případě definice kulturního kapitálu, i v případě SES jsme zavedli do slovenského modelu parametry z modelu pro české země, abychom se ubezpečili, že poněkud rozdílná definice SES nemá vliv na hlavní zkoumané parametry modelu a tudíž ani na celkové závěry.

4.3. Parametry základního modelu

Rozdíly v efektu sociálně-ekonomického původu (SES) na vzdělanostní šance dětí (ED) mezi zkoumanými zeměmi jsou zanedbatelné (tabulka 1, graf 1). Výjimku tvoří pouze Maďarsko, kde efekt SES na ED je poněkud nižší. Je ovšem kompenzován relativně velmi silným negativním vlivem počtu sourozenců. Nakonec tedy lze konstatovat, že *celková determinace vzdělanostních šancí dětí, tak jak ji parametrizuje základní model, je nad očekávání podobná*. Koefficient determinace (R^2) se pohybuje okolo 0.5, pouze v případě Holandska klesá na hladinu 0.4. To rozhodně není velký rozdíl, nicméně jeho směr jasně odporuje vstupní hypotéze.

Závěr 1: Srovnání parametrů základního modelu mezi zkoumanými zeměmi nedává žádnou oporu pro přijetí hypotézy, podle které státní socialismus a s ním spjaté reformy školství vedly ke snížení vlivu sociálního původu na vzdělanostní šance dětí. Tento závěr je v souladu jak s mezinárodní komparací vývoje vzdělanostní mobility v uvedených čtyřech zemích [Boguszak, Matějů, Peschar 1990], tak s analýzou vývoje hlavních determinací vzdělanostních šancí v českých zemích a na Slovensku [Matějů 1991].

4.4. Parametry rozšířeného modelu

Výše uvedený závěr by však mohl být podstatně modifikován, kdyby dekompozice efektu sociálního původu na vzdělanostní šance ukázala, že za v podstatě stejným celkovým efektem se skrývají velmi odlišné vnitřní struktury determinace.

^{a)} Podstatně větší role vzdělání matky v definici SES v bývalých socialistických zemích je podle našeho názoru důsledkem dvouprůmového modelu rodinné ekonomiky v těchto zemích, neboť v této souvislosti zde došlo k výraznému posílení role ženy a jejích sociálních charakteristik v tvorbě sociálně-ekonomického statusu rodiny.

Hypotézy H2 a H3 predikují oslabení přímého efektu SES na vzdělanostní šance dětí v důsledku vyčlenění kulturních a ekonomických dimenzí sociálního původu (INC, MAT, CULT), přičemž v Československu a v Maďarsku by oslabení přímého efektu mělo být výrazně intenzivnější než v Holandsku. Jak ukazuje srovnání údajů v tabulkách 1 a 2 přehledně zobrazené v grafu 2, k největší redukci celkového efektu SES došlo v českých zemích a v Maďarsku (okolo 43 %), dále v Holandsku (26 %), a pouze k nepatrné redukci (11 %) došlo na Slovensku. Pokud jde o dekompozici celkového efektu na jeho nejdůležitější zdroje (přímý efekt SES, vliv kulturního kapitálu, vliv ekonomických nerovností), české země a Holandsko jsou si mezi zkoumanými národními celky nejbližší, a to jak v celkové hladině nerovností, tak pokud jde o podobnost vnitřní struktury determinací. Na druhé straně představují Maďarsko a Slovensko spíše specifické případy. Na Slovensku byl identifikován nejsilnější přímý efekt SES s relativně slabou rolí kulturního kapitálu⁹, v Maďarsku je sice přímý efekt SES relativně nejmenší, avšak je do značné míry kompenzován vlivem ekonomických charakteristik domácnosti.

I když efekt SES na materiální standard rozhodně není v centru pozornosti naší analýzy, jeho dekompozice na přímý a nepřímý efekt zobrazená v grafu 2 rozhodně stojí za zmínku. Ukazuje totiž, že jakmile se dotkneme oblastí spjatých s mírou statusové konzistence, projevují se specifické rysy bývalých socialistických zemí mnohem zřetelněji, než v případě analýz jednotlivých stratifikačních dimenzí samotných. Dekompozice provedená v grafu 2 ukazuje, že v tržně orientovaných zemích (v našem případě v Holandsku a zčásti v Maďarsku) byl efekt vzdělanostního a profesního profilu na příjem domácnosti podstatně větší než v zemích, kde byl pracovní trh nahrazen státně byrokratickou manipulací (efekt SES činil v českých zemích 0.198, na Slovensku 0.237, v Maďarsku 0.446 a v Holandsku 0.597). Je tedy přirozené, že v tržně orientovaných zemích je role příjmu v tvorbě materiálního standardu podstatně větší než v zemích, kde se nejsilněji projevila statusová inkonzistence (efekt příjmu na materiální standard byl v českých zemích 0.075, na Slovensku 0.043, v Maďarsku 0.185 a v Holandsku 0.324).

4.5. Závěry z testování podobností národních modelů

Simultánní analýza vždy dvou výběrových souborů na jednom modelu¹⁰ je v podstatě testováním rozdílů mezi populacemi, pokud jde o jednotlivé parametry nebo celé skupiny efektů. Některé hlavní výsledky aplikace tohoto postupu jsou uvedeny v tabulce 3. Tyto výsledky umožňují formulovat některé obecnější závěry.

⁹) Slovenský model s vnucenými parametry modelu měření pro latentní proměnnou CULT převzatými z českého modelu sice poněkud přibližuje Slovensko českým zemím (zejména zvýšením úlohy kulturního kapitálu), ale ani tato změna nevede k zásadnější proměně struktury determinací.

¹⁰) Princip vícesouborové analýzy (multisample analysis) ve strukturním modelování spočívá v tom, že jeden model se testuje pro dvě či více populací, přičemž se testuje, do jaké míry je možné pro jeden nebo více parametrů daného modelu nalézt odhad společný pro všechny zkoumané populace, aniž by se signifikantně zhoršila míra věrohodnosti modelu ("fit").

Předně je zřejmé, že v přímém efektu sociálního původu na vzdělanostní šance jsme mezi zeměmi nenašli signifikantní rozdíl (model A v tabulce 3 indikuje signifikantní rozdíl pouze v případě páru Slovensko-Maďarsko). Nejbližší si jsou v tomto směru české země a Holandsko ($L^2=0.08$). Pokud jde o roli kulturního kapitálu, ukazuje se, že prakticky pouze Slovensko, kde jsme identifikovali extrémně nízký zprostředkující efekt kulturního kapitálu, se liší od všech ostatních zemí (nejbližší je Maďarsku, kde - striktně vzato - se zjištěný rozdíl pohybuje na samotné hranici signifikance). U párů tvořených zbývajícímími třemi zeměmi nenalzáme signifikantních rozdílů. Důležité přitom je, že vazba kulturního kapitálu na sociální status (SES) je ve všech případech identická, v žádném z analyzovaných párů nepřesahuje odchylka zvolenou hladinu statistické významnosti (model C1 v tabulce 3). Jiný zajímavý závěr vyplývá ze spodní poloviny tabulky 3, kde se testovaly rozdíly v parametrech vypovídajících o statusové konzistenci. Ukazuje se totiž, že české země jsou značně vzdáleny od ostatních analyzovaných zemí právě v parametrech vyjadřujících vzájemné vazby mezi sociálním statusem, příjmem a materiálním standardem. Souhrnně řečeno, vztahy mezi statusem, příjmem a životní úrovní jsou v českých zemích nejslabší. Rozbor těchto výsledků by byl nepochybně velmi zajímavý, vymyká se však zaměření této stati.

Závěr 2: Přímý efekt sociálního původu na vzdělanostní šance zůstává ve všech zemích i po kontrole vlivu kulturního kapitálu relativně vysoký a bez signifikantních rozdílů mezi zkoumanými zeměmi.

Závěr 3: Ačkoli jsme zjistili, že mezi analyzovanými zeměmi jsou určité rozdíly v roli kulturního kapitálu v determinaci vzdělanostních drah dětí, tyto rozdíly rozhodně nebyly mezisystémové povahy.

5. Diskuse a nové otázky

Výsledky analýzy jasně ukazují, že vliv sociálního původu na vzdělanostní šance dětí je ve všech zkoumaných zemích v podstatě stejný. To ovšem vyvrací první ze vstupních hypotéz, tj. předpoklad, že státně socialistický model redistribuce vzdělanostních příležitostí měl pozitivní vliv na vývoj vzdělanostních nerovností. Současně se tím potvrzují výsledky, ke kterým dospěla komparativní analýza vzdělanostní mobility, která srovnávala země analyzované i v této stati [Boguszak, Matějů, Peschar 1990].

Vyvrácení této hypotézy však stále ještě neznamená, že v rámci stejné hladiny nerovností nelze identifikovat rozdílné struktury determinace. V souladu s teorií o primárním a sekundárním efektu sociálního původu na vzdělanostní šance jsme testovali předpoklad, podle kterého by přímý (sekundární) efekt SES na vzdělanostní šance měl být v bývalých socialistických zemích nižší než v Holandsku, kde po druhé světové válce nedošlo k žádné hlubší reformě školského systému, ani k jiným přímým zásahům státu do alokace vzdělanostních příležitostí. Současně tedy byl testován předpoklad, podle kterého by se měl v Československu a v Maďarsku efekt sociálního původu v mnohem větší míře než v Holandsku realizovat prostřednictvím kulturního kapitálu, reprezentujícího kvalitu socializačního procesu.

Dekompozice celkového efektu sociálního původu na přímý efekt a tři nepřímé efekty (příjem, materiální standard, kulturní kapitál) skutečně ukázala na existenci rozdílů mezi zkoumanými zeměmi. Tyto rozdíly však neodpovídaly vstupním hypotézám ve dvou zásadních ohledech: (1) nebyly identifikovány v parametrech, kde jsme rozdíly očekávali a (2) nelišily se od sebe země, které hypoteticky měly ukázat největší rozdíly, zatímco u zemí hypoteticky podobných byly identifikovány signifikantní rozdíly.

Předně, přímý efekt sociálního původu na vzdělanostní šance dětí nelze v žádné z analyzovaných zemí považovat za "sekundární". Po kontrole dvou specifických dimenzí sociálního původu (ekonomické a kulturní) přímý efekt stále reprezentuje okolo 70 % celkového efektu. Na kulturní dimenzi, reprezentující - byť ne zcela spolehlivě - "primární" efekt, většinou nezbyvá více než 30 %, v průměru však okolo 20 %. Za druhé, pokud jde o přímý efekt, jednotlivé země se od sebe prakticky neliší. Rozdíly v nepřímých efektech svědčí spíše o hlubších historicko-kulturních kořenech "genotypů" než o vlivu státních intervencí do mobilitních procesů. Jak jinak bychom totiž mohli vysvětlit tak velkou blízkost českých zemí Holandsku a naopak jejich tak velkou vzdálenost od Slovenska, které ukazuje řadu shodných nebo podobných rysů s Maďarskem.

Pokud jde o Holandsko, výsledky analýzy nedávají příliš podpory "legitimační" teorii kulturního kapitálu, tak jak ji nabízí Bourdieu. Minimálně dvě třetiny celkového efektu sociálně-ekonomického původu na dosažené vzdělání se vymykají zprostředkování kulturním kapitálem a zůstávají plně v působnosti přímého efektu SES či jeho ekonomických dimenzí (vliv těchto dimenzí je ovšem již zanedbatelný). Jinak řečeno, ačkoli role kulturního kapitálu, tak jak byl analyticky definován pro tuto analýzu, není zanedbatelná, je daleko od toho, abychom mohli kulturní kapitál považovat za klíčový výkladový princip vzdělanostních nerovností v soudobých vyspělých průmyslových společnostech. V tomto ohledu výsledky naší analýzy potvrzují závěr, ke kterému dospěl De Graaf ve své původní studii z roku 1986 [De Graaf 1986]. Na druhé straně jeho novější analýza [De Graaf 1989] ukazuje, že přímý efekt SES mizí, jakmile se v modelu objeví kulturní kapitály jak rodičů, tak dětí. Tento analytický design vyžaduje specifická data, která zatím nemáme k dispozici, a proto je zatím mimo naše možnosti tento závěr hlouběji prověřit.

Pokud jde o Československo, provedená analýza a její výsledky nedávají naději na nějaký jednoznačný závěr. Spíše vyvolávají pochybnosti či nové otázky. Zjištění, podle kterého je struktura determinace vzdělanostních šancí v českých zemích a v Holandsku prakticky identická, může samozřejmě vyvolat metodologickou skepsi. To je ovšem velmi snadný postoj a navíc v současné době méně udržitelný než v minulosti, kdy nebyly k dispozici výsledky jiných analýz s odlišným designem a přitom poskytujících podobné výsledky. Poněkud produktivnější by byl postoj odvozený z inklinace k historismu. Pokud skutečně existují jakési hlubinné sociálně kulturní a ekonomické tendence profilující národní "genotypy", pak čtyřicet let státního socialismu by skutečně mohlo být považováno za pouhou "epizodu" dějin, která nemohla nijak zásadně změnit sociální a kulturní "genotyp" českých zemí ani Slovenska, což by vysvětlovalo jinak těžko pochopitelné

podobnosti českých zemí a Holandska na jedné straně a nepodobnosti českých zemí a Slovenska na straně druhé.

Jakkoli výše uvedený postoj může přispět k pochopení jinak dosti překvapujících zjištění, nechává ještě značný prostor pro pochybnosti o tom, že československý model demokratizace vzdělání vedl ke struktuře determinací vzdělanostních šancí srovnatelné s holandským modelem, který - jak ukazují holandské analýzy - snese meritokratickou interpretaci. Pokud jde o Československo, prostá sociální zkušenost takové interpretaci odporuje. Jak ovšem ukázal osud vstupních hypotéz, prostá sociální zkušenost nebývá dobrým rádcem. Za předpokladu, že bychom v obou zemích zjistili podstatně slabší přímý efekt sociálního původu ve prospěch role kulturního kapitálu, mohli bychom o takové interpretaci ještě uvažovat, neboť roli kulturního kapitálu lze jen obtížně ztotožňovat s působením antimeritokratických mechanismů. V opačném případě, tj. za situace, kdy přímý efekt SES je stále značný a vlastně dominující, je otázka poměru mezi primárním a sekundárním efektem sociálního původu neřešitelná pouhým zavedením kulturního kapitálu jako zprostředkujícího mechanismu. Buď by bylo zapotřebí podstatně rozšířit definici kulturního kapitálu, což ovšem naráží na schopnost sociologických šetření poskytnout validní informaci, nebo odmítnout vztah mezi kulturním kapitálem a kvalitou socializačního prostředí, což je těžko přijatelné i pro rigidní psychology.

Ukazuje se tedy, že jedinou cestou ze slepé uličky, do které nás často dostávají komparativní analýzy ukazující spíše na podobnost s vyspělými západními demokraciemi, bude výzkum sociálních nerovností opírající se o hlubší proniknutí do vlastních mechanismů selekce. Nutně se musíme opřít o analytické konstrukty, které dávají určitou naději na zachycení reálného významu meritokratických kritérií výběru a sociálního vzestupu. Bez začlenění empirické evidence o mentálních schopnostech, aspiracích, hodnotových orientacích atd. do empirického výzkumu a analýzy sociální stratifikace a nerovností se pravděpodobně ze slepé uličky spekulací nedostaneme. V této souvislosti nás čeká řada teoretických i metodologických problémů, ke kterým se jinde diskutuje již několik desetiletí. Nemáme zatím téměř žádné praktické zkušenosti s aplikací testů mentálních schopností v sociologickém výzkumu¹¹, chybí zkušenosti s konstrukcí škál sociálně-ekonomického statusu, třídních klasifikací, atd. Kromě toho se budeme potýkat s problémem analýzy hodnotových systémů silně poznamenaných reálným zmatením pojmů a erozí univerzalizmu, ke které u nás došlo v periodě takzvaného reálného socialismu.

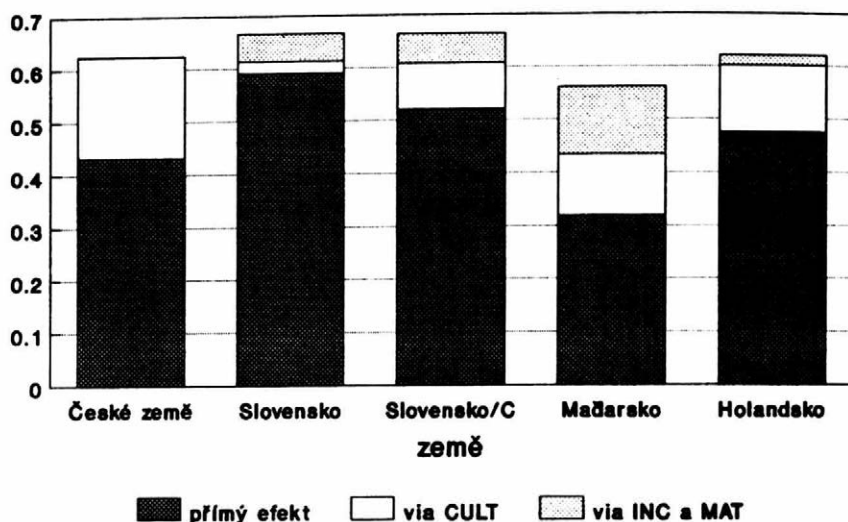
Budeme ale muset prověřovat i tak elementární věci, jako například co vlastně znamená "úspěch", v jakém poměru se k "definici" úspěchu má například právě vzdělání a kompetence, jaký je vztah mezi kompetencí a diplomu, atd. Ovšem

¹¹ V rámci longitudinálního výzkumu započatého v roce 1989 (Rodina 1989) jsme aplikovali Catellův test struktury osobnosti s posíleným testem krystalické inteligence. První analýzy tohoto materiálu již nyní naznačují, o jak cennou informaci byl sociologický výzkum nuceně ochuzen v době, kdy propojení testů schopností s charakteristikami sociálního původu nebylo možné.

jsou to otázky, které nutně musí provázet stratifikační výzkum v zemích, které mají v anamnéze periodu státního socialismu. Tato perioda rozhodně nebyla bezvýznamná, a to zejména pokud jde o rozpad hodnot tmelících stratifikační systém. Ačkoli politický systém, který si analýzu těchto otázek dnes vynucuje, byl již likvidován, v hledání odpovědí na to, co po sobě zanechal, jsme teprve na počátku. Průběh ekonomické reformy dost dobře ukazuje, jak obtížné a pomalé bude odstraňování jeho následků. Proměna stratifikačního systému nebude výjimkou. A proto stojí za to ji studovat.

K elementárním sociologickým předpokladům patří, že vzdělanostní systém je páteří stratifikačního systému. Nebylo náhodou, že radikální sociologie šedesátých let (Jencks, Bowles, Gintis, Olneck, atd.) ve snaze přijít na kloub reprodukci sociálních nerovností kapitalistického sociálního systému, se zaměřila v první řadě na úlohu vzdělání a vzdělávacího systému. Stejně tak nebylo náhodou, že jedním z hlavních cílů komunistického režimu v roce 1948 bylo ovládnutí školského systému. Fakt, že projekty změn ve školském systému se u nás zatím realizují bez hlubšího *sociologického* studia fenoménu vzdělání a mimo širší kontext studia sociální stratifikace a nerovností, nestaví do příznivého světla ani autory těchto projektů, ale ani sociology, kteří zatím tiše přihlížejí.

Graf 1:
Desagregace efektu sociálního statusu
rodiny na vzdělanostní šance dětí

Graf 2:
Desagregace efektu sociálního statusu
rodiny na její materiální standard

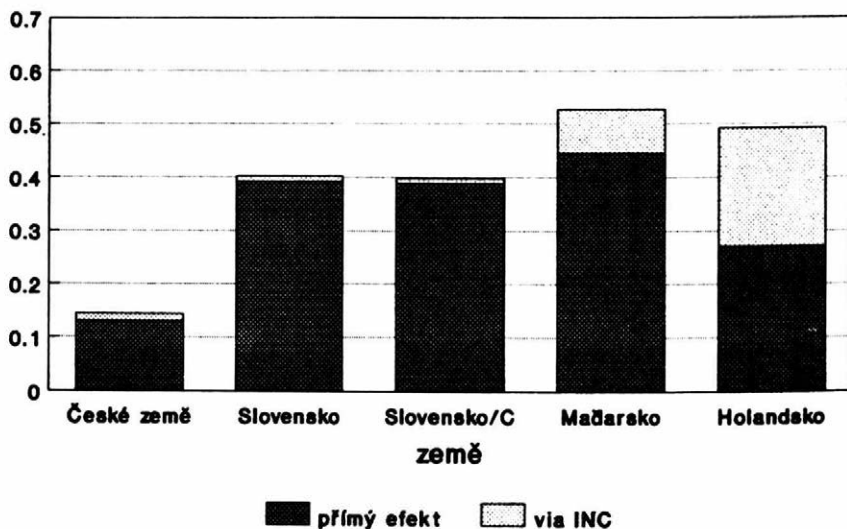
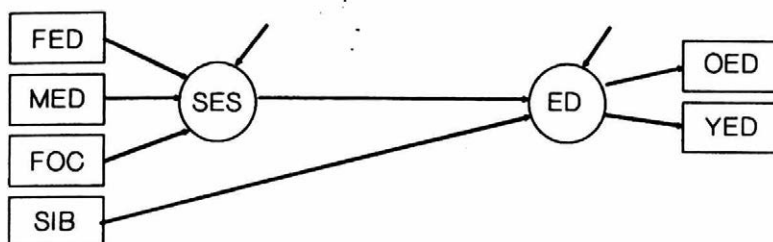
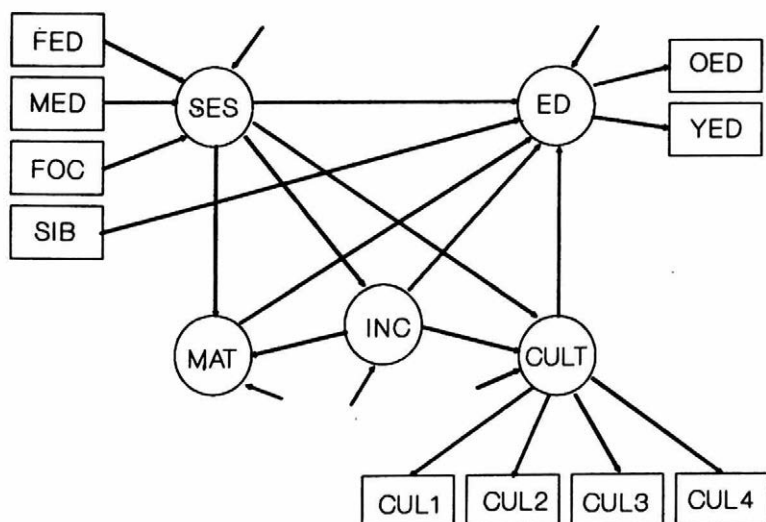

Schéma 1: Základní model

- FED - vzdělání otce
 MED - vzdělání matky
 FOC - zaměstnání otce
 SIB - počet sourozenců
 SES - syntetický sociální status rodiny
 OED - vzdělání staršího sourozence
 YED - vzdělání mladšího sourozence
 ED - syntetické vyjádření vzdělanostního úspěchu dětí

Schéma 2: Rozšířený model

- MAT - materiální standard rodiny
 INC - příjmová úroveň rodiny
 CULT - kulturní kapitál rodiny
 CUL1 až CUL4 - indikátory kulturního kapitálu rodiny

Tabulka 1: Parametry základního modelu a jejich t-statistiky (standardizované řešení)

parametr	české země		Slovensko		Slovensko/C		Maďarsko		Holandsko	
LAMBDA:										
OED-ED *	.714	-	.757	-	.764	-	.852	-	.801	-
YED-ED	.715	12.0	.745	12.9	.738	12.7	.664	11.1	.791	10.3
GAMMA:										
FED-SES	.490	3.7	.209	1.7	.463	■	.266	1.6	.474	2.3
MED-SES *	.536	-	.409	-	.506	■	.372	-	.382	-
FOC-SES	.187	1.8	.522	3.2	.177	■	.524	2.7	.347	2.3
SIB-ED	-.192	4.3	-.124	2.9	-.124	3.5	-.332	7.2	.019	.4
BETA:										
SES-ED	.654	7.0	.663	5.2	.649	13.3	.558	3.6	.640	3.7
R² :										
ED	.526		.492		.474		.509		.408	
FIT:										
L ² /df	7.28	3	2.11	3	12.38	5	5.03	3	4.27	3
AGF °)	.968		.999		.992		.996		.995	

Poznámky k tabulce 1:

°) Adjustovaná hodnota vhodnosti modelu (goodness of fit). Definice statistiky je uvedena v příručce k programu LISREL [Joreskog a Sorbom 1977].

* Parametry fixovány na hodnotu 1 v nestandardizovaném řešení.

■ Parametry fixovány na hodnoty převzaté z jiných řešení (v tomto případě na hodnoty převzaté z modelu pro české země).

Tabulka 2: Parametry rozšířeného modelu a jejich t-statistiky (standardizované řešení)

	České země		Slovensko		Slovensko/C		Maďarsko		Holandsko	
LAMBDA:										
OED-ED *	.698	-	.806	-	.807	-	.828	-	.763	-
YED-ED	.685	10.9	.757	14.7	.756	14.7	.683	11.9	.829	10.2
CUL1-CULT	.461	7.2	.521	8.7	.500	■	.553	8.5	.250	3.4
CUL2-CULT	.574	*	.588	*	.622	■	.641	11.4	.702	*
CUL3-CULT	.045	0.8	.448	7.7	.049	■	.790	*	.687	7.9
CUL4-CULT	-		-		-		.476	8.6	-	
GAMMA:										
FED-SES	.403	3.9	.379	4.3	.384	■	.372	3.5	.406	2.6
MED-SES *	.616	-	.498	-	.588	*	.389	-	.214	-
POC-SES	.181	2.1	.271	3.1	.173	■	.402	4.3	.563	3.1
SIB-ED	-.160	3.2	-.130	3.2	-.128	3.2	-.309	6.7	.010	0.2
SIB-MAT	-.121	2.8	-.097	2.4	-.097	2.4	-.064	1.5	.035	0.7
SIB-CULT	-.087	1.5	-.021	0.4	-.026	0.5	-.009	0.2	-.066	1.1
BETA:										
SES-ED	.432	3.6	.592	5.6	.521	4.2	.320	3.7	.476	2.9
INC-ED	.011	0.2	.045	1.1	.042	1.0	.165	3.1	-.068	0.9
MAT-ED	-.006	0.1	.109	2.3	.105	2.2	.071	1.3	.096	1.5
CULT-ED	.279	1.8	.027	0.3	.111	0.8	.178	2.1	.220	2.1
SES-INC	.198	4.2	.237	4.9	.243	5.7	.446	5.7	.597	3.4
SES-MAT	.134	2.9	.393	7.2	.389	9.4	.445	5.6	.271	2.8
SES-CULT	.693	7.6	.774	7.9	.814	14.9	.650	6.1	.593	3.2
INC-MAT	.075	1.7	.043	1.1	.042	1.0	.185	3.9	.324	5.3
INC-CULT	.027	0.5	-.015	0.3	.003	0.0	.157	3.3	.081	1.1
R²:										
ED	.525		.525		.524		.573		.419	
SES	1.00		1.00		1.00		1.00		1.00	
INC	.040		.078		.080		.250		.356	
MAT	.052		.194		.191		.334		.284	
CULT	.527		.601		.674		.548		.424	
FIT:										
L ² /df	42.4	27	50.8	27	119.4	31	71.7	37	45.1	27
AGF °)	.966		.959		.963		.936		.975	

Poznámky k tabulce 2:

°) Adjustovaná hodnota vhodnosti modelu (goodness of fit). Definice statistiky je uvedena v příručce k programu LISREL [Joreskog a Sorbom 1977].

* Parametry fixovány na hodnotu 1 v nestandardizovaném řešení.

▪ Parametry fixovány na hodnoty převzaté z jiných řešení (v tomto případě na hodnoty převzaté z modelu pro české země).

Tabulka 3: Vícesouborová analýza párů zemí
(L^2 a hladina signifikance)

model	df	C-S	C-M	pár zemí		S-H	M-H
				S-M	C-H		
A	1	4.20	1.82	10.62*	0.08	2.78	2.36
SES->ED		.040	.178	.000	.781	.096	.125
B1	1	12.34*	2.80	3.40	1.35	6.09*	0.32
CULT->ED		.000	.095	.065	.245	.014	.570
B2	2	12.73*	12.23*	10.73*	1.65	6.11*	5.20
A+B1		.002	.002	.005	.438	.047	.074
C1	1	0.01	2.85	2.63	0.32	0.24	0.97
SES->CULT		.923	.091	.105	.571	.625	.324
C2	3	12.74*	15.07*	13.35*	1.97	6.35	6.17
B2+C1		.005	.002	.004	.578	.096	.103
D1	1	0.85	13.43*	7.93*	1.56	4.03*	18.32*
MAT->ED		.357	.000	.005	.212	.045	.000
D2	4	13.43*	22.70*	18.40*	4.72	10.87*	19.53*
C2+D1		.009	.000	.001	.317	.028	.001
E1	1	4.25*	2.34	0.15	2.15	0.20	0.01
INC->ED		.039	.126	.697	.142	.657	.958
E2	5	15.10*	23.64*	18.67*	5.45	12.16*	20.51*
D2+E1		.010	.000	.002	.364	.033	.001
F	1	13.52*	31.75*	3.84*	18.02*	0.32	1.94
SES->INC		.000	.000	.050	.000	.570	.164
G	1	0.43	5.77*	2.82	18.25*	11.67*	2.74
SES->MAT		.513	.016	.093	.000	.000	.098
H	1	0.04	3.98*	4.50*	8.49*	9.04*	0.55
INC->MAT		.841	.046	.034	.004	.003	.457

Poznámky k tabulce 3:

- Hodnoty označené * jsou signifikantní na hladině 0.05, to znamená, že mezi zeměmi je v daném parametru nebo v celé sadě parametrů statisticky významný rozdíl.
- Ve sloupci "model" jsou uvedeny parametry nebo sady parametrů, na které byla uplatněna hypotéza o shodě mezi zeměmi.
- Vstupem do vícesouborové analýzy (multisample analysis) byly korelace mezi latentními proměnnými, tak jak byly definovány rozšířeným modelem.

Příloha 1: Informace o proměnných a analytických souborech

proměnná	České země a Slovensko	Maďarsko	Holandsko
FED (vzdělání otce)	1. základní 2. vyučení	1. základní 2. vyučení	1. základní 2. vyučení
MED (vzdělání matky)	3. střední 4. vysoká škola	3. střední 4. vysoká škola	3. střední 4. vysoká škola
FOC (zaměstnání otce)	1. zemědělský dělník 2. nekvalif. dělník 3. kvalifik. dělník 4. rutinní nemanuální 5. nižší technik 6. odborník - nižší 7. odborník - vyšší	1. zemědělský dělník 2. nekvalif. dělník 3. kvalifik. dělník 4. rutinní nemanuální 5. samostatný 6. odborník - nižší 7. odborník - vyšší	1. zemědělský dělník 2. nekvalif. dělník 3. kvalifik. dělník 4. farmář 5. samostatný 6. rutinní neman. 7. odborník
OED (vzdělání staršího dítěte)	1. základní 2. vyučení 3. střední s maturitou	1. základní 2. vyučení 3. střední	1. základní 2. vyučení 3. nižší střední
YED (vzdělání mladšího dítěte)	4. vysoká škola	4. vysoká škola	4. vyšší střední 5. vyšší technické 6. univerzitní
INC (příjem rodičů)	logaritmus čistého příjmu otce a matky	logaritmus čistého příjmu otce a matky	kategorie příjmu domácnosti
MAT (materiální standard)	Součet Z-skórů: mrzačnicka barevná televize auto dovolená v zahraničí	Součet Z-skórů: barevná televize auto automatická pračka dovolená v zahraničí	Součet Z-skórů: myčka nádobí barevná televize auto vlastní dům
CUL1	Četba vážné literatury	Četba (1-3)	Četba
CUL2	Divadlo, koncerty, výstavy	Výstavy (0-4)*	Divadla a koncerty
CUL3	Znalost cizích jazyků	Divadla (0-4)*	Galerie a muzea
CUL4	***	Koncerty (0-4)*	***
Definice datového a analytického souboru	rodiče sourozenců ve věku 19-29 let; (provedena korekce definice VŠ vzdělání) velikost souboru: ČR: 530 (podvýběr) SR: 530	rodiče sourozenců ve věku 19-29 let; (provedena korekce definice VŠ vzdělání) velikost souboru: 400	rodiče sourozenců ve věku 25-35 let; (korekce definice VŠ vzdělání nebyla možná) velikost souboru: 400

*) Rekódováno z kontinuální proměnné: 0=0; 1,2=1; 3,4=2; 5-10=3; 11+=4

Příloha 2: Korelační matice

České země

	OED	YED	INC	MAT2	READ	CONC	LANG	XFED	XMED	XFOC
YED	.478									
INC	.153	.058								
MAT2	.113	.118	.109							
READ	.174	.197	.087	.076						
CONC	.262	.270	.091	.162	.260					
LANG	-.054	.039	.027	.056	-.040	.060				
XFED	.385	.393	.071	.143	.312	.345	.031			
XMED	.399	.408	.239	.161	.284	.341	.009	.454		
XFOC	.349	.338	.134	.131	.243	.322	-.022	.740	.413	
XSIB	-.272	-.206	-.060	-.161	-.144	-.144	.025	-.228	-.210	-.215

Slovensko

	OED	YED	INC	MAT2	READ	CONC	LANG	XFED	XMED	XFOC
YED	.610									
INC	.183	.200								
MAT2	.314	.328	.161							
READ	.285	.237	.169	.167						
CONC	.265	.282	.096	.282	.278					
LANG	.150	.166	.021	.321	.057	.297				
XFED	.500	.448	.203	.377	.406	.435	.248			
XMED	.501	.445	.262	.360	.374	.375	.276	.554		
XFOC	.502	.470	.197	.388	.377	.384	.263	.833	.574	
XSIB	-.218	-.262	-.157	-.196	-.109	-.127	-.071	-.215	-.206	-.182

Maďarsko

	OED	YED	INC	MAT2	READ	EXHIB	THEAT	CONC	XFED	XMED	XFOC
YED	.566										
INC	.418	.351									
MAT2	.381	.356	.415								
READ	.350	.346	.315	.333							
EXHIB	.243	.277	.312	.367	.347						
THEAT	.346	.293	.341	.409	.218	.519					
CONC	.231	.100	.202	.261	.173	.302	.412				
XFED	.450	.371	.408	.468	.356	.431	.533	.357			
XMED	.432	.338	.393	.461	.303	.426	.464	.350	.623		
XFOC	.510	.352	.434	.485	.403	.303	.465	.304	.698	.511	
XSIB	-.387	-.332	-.246	-.211	-.183	-.105	-.129	-.042	-.162	-.177	-.245

Holandsko

	OED	YED	INC	MAT2	READ	CONC	GALE	XFED	XMED	XFOC
YED	.633									
INC	.291	.284								
MAT2	.219	.310	.486							
READ	.126	.163	.073	.016						
CONC	.213	.310	.360	.201	.190					
GALE	.282	.318	.246	.169	.164	.479				
XFED	.463	.441	.487	.363	.135	.418	.399			
XMED	.417	.382	.330	.263	.138	.357	.326	.543		
XFOC	.380	.432	.581	.460	.076	.360	.395	.601	.431	
XSIB	-.007	-.039	.014	.026	.007	-.093	-.042	-.048	-.135	.000

Literatura

- Andorka, R., T. Kolosi (eds.). 1984. *Stratification and Inequality*. Budapest: Institute for Social Sciences.
- Blau, P. M., O. D. Duncan. 1967. *The American Occupational Structure*. New York: John Wiley.
- Boguszak, M. 1990. "Transition to Socialism and Intergenerational Class Mobility: the Model of Core Social Fluidity Applied to Czechoslovakia." In: *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*, ed. by M. Haller. New York: Sharpe.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů. 1990. "Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR." In: *Sociologický časopis* 26: 168-186.
- Boguszak, M., P. Matějů, J. L. Peschar. 1990. "Educational mobility in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands." In: *Social Reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, ed. by J. L. Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Boudon, R. 1973. *L'inégalité des chances*. Paris: Armand Colin.
- Boudon, R. 1974. *Education, Opportunity, and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley.
- Bourdieu, P. 1984. *La distinction: critique sociale du jugement*. Paris: Éditions de Minuit.
- Bourdieu, P. 1986. "The Forms of Capital." In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. by J. G. Richardson. New York: Greenwood Press.
- Bowles, S., H. Gintis. 1976. *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. New York: Basic Books.
- Campbell, R. T. 1983. "Status Attainment Research: End of the Beginning or Beginning of the End?" *Sociology of Education* 56: 47-62.
- De Graaf, P. M. 1986. "The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in the Netherlands." *Sociology of Education* 59: 237-246.
- De Graaf, P. M. 1989. "Cultural Reproduction and Educational Stratification." In: *Educational Opportunities in the Welfare State*, ed. by B. F. Bakker, J. Dronkers, G. W. Meijnen. Nijmegen: Instituut voor Sociale Wetenschappen.

- DiMaggio, P. 1982. "Cultural Capital and School Success: The Impact of Status and Culture Participation on the Grades of U. S. high school students." *American Sociological Review* 47: No. 2.
- Dronkers, J., B. F. M. Bakker. 1989. "Income attainment in the Netherlands. A longitudinal study of the relationships for men between origins, education, marriage, occupation and family income." In: *Educational Opportunities in the Welfare State*, ed. by B. F. M. Bakker, J. Dronkers, G. W. Meijnen. Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen, pp.183-200.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1987. "Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations. Part I: A Model for Evaluation of the 'FJH' Hypothesis." *European Sociological Review*, No. 3: 54-76.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1987a. "Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations. Part II: The Model of Core Social Fluidity Applied." *European Sociological Review*, No. 3: 145-166.
- Faasse, J. H., B. F. M. Bakker, J. Dronkers. 1987. "The impact of educational reform: empirical evidence from two Dutch generations." *Comparative Education* 23: 261-277.
- Featherman, D. L., F. L. Jones, R. M. Hauser. 1975. "Assumptions of Social Mobility Research in the US: the case of Occupational Status." *Social Science Research* 4: 329-360.
- Featherman, D. L., R. M. Hauser. 1978. *Opportunity and Change*. New York: Academic Press.
- Garnier, M. A., L. E. Raffalovich. 1984. "The Evolution of Equality of Educational Opportunities in France." *Sociology of Education* 57: 1-10.
- Grusky, D. 1983. "Industrialization and the Status Attainment Process: The Thesis of Industrialization Reconsidered." *American Sociological Review* 48: 494-506.
- Grusky, D., R. M. Hauser. 1984. "Comparative Social Mobility Revisited: Models of Convergence and Divergence in 16 Countries." *American Sociological Review* 49: 19-38.
- Halsey, A. H., A. F. Heath, J. M. Ridge. 1980. *Origins and Destinations*. Oxford: Clarendon Press.
- Hauser, R. M. 1972. "Disaggregating a Social-Psychological Model of Educational Attainment." *Social Science Research*, Vol. 1, pp.159-188.
- Hauser, R. M., D. L. Featherman. 1976. *The Process of Stratification. Trends and Analyses*. New York: Academic Press.
- Hauser, R. M., S. L. Tsai, H. S. Sewell. 1983. "A model of stratification with response error in social and psychological variables." *Sociology of Education* 56: 20-46.
- Herrnstein, R. J. 1973. *I. Q. and the Meritocracy*. London: Allen Lane.
- Jencks, Ch. 1972. *Inequality*. New York: Harper and Row.
- Jöreskog, K., D. Sorbom. 1986. *LISREL VI. User's Guide*. University of Uppsala.
- Jöreskog, K., D. Sorbom. 1986. *PRELIS: A Program for Multivariate Data Screening and Data Summarization. A Preprocessor for LISREL*. Mooresville: Scientific Software.
- Kerckhoff, A. C. 1976. "The Status Attainment Process: Socialization or Allocation?" *Social Forces* 55: 368-381.
- Kolosi, T. 1984. "Status and Stratification." In: *Status and Stratification*, ed. by R. Andorka, T. Kolosi. Budapest.
- Mare, R. D. 1981. "Change and Stability in Educational Stratification." *American Sociological Review* 46: 72-87.

- Matějů, P. 1984. *Democratization of Education and the Development of Educational Mobility in Czechoslovakia and Hungary*. Paper presented at the meeting of the ISA Research committee on Social Stratification, Budapest.
- Matějů, P. 1986. "Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilních dat." *Sociologický časopis* 22: 131-152.
- Matějů, P. 1990. "Family effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary." In: *Social Reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, ed. by J. L. Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Matějů, P. 1991. "Kdo získal a kdo ztratil v socialistické reprodukci. Čtyřicet let vývoje vzdělanostních nerovností v Československu." *Sociologický časopis* 27: 13-38.
- Matějů, P., J. L. Peschar. 1990. "Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia and The Netherlands." In: *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*, ed. by M. Haller. New York: Sharpe.
- Matějů, P. 1991. *Beyond Educational Stratification in Czechoslovakia*. Working Papers of the CDE, University of Wisconsin.
- Olneck, M. R., B. Bills. 1980. "What makes Summy Run? An Empirical Assessment of the Bowles-Gintis Correspondence Theory." *American Journal of Education*, pp. 27-61.
- Peschar, J., R. Popping. 1986. "Educational Mobility in Hungary and the Netherlands: A Log-linear Comparison." In: A. C. Kerckhoff (ed.): *International Perspectives on Education*, Vol. 6 of Research in Sociology of Education and Socialization. Greenwich, Conn., JAI Press, pp. 79-101.
- Peschar, J. L., R. Popping, B. W. Mach. 1986. "Educational Mobility in Poland and the Netherlands." *Netherlands Journal of Education* 1: 119-139.
- Robert, P. 1984. "A Multidimensional Approach to Social Mobility." In: *Status and Stratification*, ed. by R. Andorka, T. Kolosi. Budapest.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser. 1980. "The Wisconsin Longitudinal Study of Social and Psychological Factors in Aspirations and Achievements." In: *Research in Sociology of Education and Socialization*, Greenwich, JAI Press, pp. 59-99.
- Simkus, A., R. Andorka. 1982. "Inequalities in Educational Attainment in Hungary 1923-1973." *American Sociological Review* 47: 740-751.
- Spady, W. 1967. "Educational mobility and access: growth and paradoxes." *American Journal of Sociology* 73: 273-86.
- Vrooman, J. C., J. Dronkers. 1984. *Educational selection as competition between social groups*. Paper presented at the meeting of the Research committee on Social Stratification, Budapest.
- Vrooman, J. C., J. Dronkers. 1986. "Changing educational attainment processes: some evidence from the Netherlands." *Sociology of Education* 59: 69-78.
- Young, M. 1958. *The Rise of the Meritocracy, 1870-2033; an Essay on Education and Equality*. London: Thames and Hundson.

Summary

Cross-national and cross-system comparative analyses of educational mobility carried out within the last few years have arrived at results that support the hypothesis about cross-national and even cross-system similarity of relative educational inequality. But can we conclude that the attainment processes in former socialist and advanced capitalist countries are alike as well? In our view, the interpretation of results of analyses of educational mobility is inevitably weak and mostly speculative unless we have a satisfactory answer to at least two crucial questions:

a) What are the decisive factors of reproduction of inequality in educational (and occupational) attainment among individuals of different social background?;

b) Are there any significant differences in the role of individual factors explaining educational (and occupational) inequalities in different socio-economic systems?

The main question raised for the comparative analysis presented in this paper might be expressed in the following way: "Did the egalitarian policy of former socialist countries (Czechoslovakia, Hungary) applied in the distribution and redistribution of education and other resources bring about expected positive change in intergenerational transmission of education visible mainly in contrast with the Netherlands, where no such policies have been applied?"; or - in terms of "socialization" vs. "allocation" debate - "Is it plausible that the development of determination of educational attainment in Czechoslovakia and Hungary has followed the path from the power of 'allocation' mechanisms to the dominance of the 'socialization' aspects of reproduction, while in the Netherlands no such changes have taken place?"

The following hypotheses were evaluated by structural models:

H1: Total effect of social background on educational attainment is weaker in former socialist societies than in advanced capitalist countries.

H2: Direct effect of socio-economic status and economic (financial) resources of parents on educational attainment of their offspring are significantly lower in former socialist countries than in advanced capitalist countries.

H3: Unless we have direct measure of ability and aspirations, which should be - by definition - the only relevant criterion for selection among individuals aspiring to higher levels of education, the existing inequality would be traceable to the cultural capital of the background family appearing in our analysis as a more or less defensible proxy of the quality of the socialization process in a family.

The design of the analysis is similar to that used by De Graaf [1986]. We decompose family effect on educational attainment into various resources, namely SES, cultural capital and economic resources.

Two models became an axis of the analysis: baseline and extended (see Figure 1 and Figure 2). Social status (SES) is treated in both models as a linear product of the three observed exogenous variables (FED, MED, FOC), i.e. as a latent variable mediating the effects of the exogenous variables on the endogenous variables in the model (MIMIC model). The measurement model for latent endogenous variable educational attainment (ED) consists of two variables (OED, YED) measuring educational attainment of two siblings. According to the main hypothesis, we can expect, among other things, that by introducing cultural and economic capitals of the background family the effect of social status (SES) on educational attainment of siblings (SES $\rightarrow$ ED) should be reduced, and that this decrease of direct effect will be greater in former socialist countries.

Data from three national surveys were used for the analysis. Subfiles of parents of at least two siblings of ages 19-29 were created (see Appendix 1). The results (Table 1, 2 and 3) show that the effect of family origin on educational attainment is roughly the same in all nations in our sample. It means that the level of educational inequality is not significantly lower in

former socialist countries. In this respect our results confirm those drawn from recent analysis of educational mobility [Boguszak, Matějů, Peschar 1990].

The decomposition of family effect clearly shows some cross-national variation in the roles of specific resources of inequality but this variation does not seem to be generated by cross-system distinctions. The Netherlands do not show structure of effects significantly different from Czech lands, for example. As for the former state socialist countries in our sample (Czech Lands, Slovakia and Hungary), the role of cultural background in an explanation of educational attainment is not greater than in the Netherlands. The direct effect of social status on educational attainment in these nations is not weaker either.

Do these results mean that all nations in our analysis belong to some "universal" social system rather than to two different socio-economic systems? More specifically, would it not be plausible to assume that the two systems have much in common regarding the resources of inequality in educational attainment, though they may be different in other aspects?

It is rather unlikely that the attainment processes in social systems analyzed in this study would be identical. In our view, the erosion of the meritocratic principle in economic achievements in former socialist countries is probably so deep that it may be wrong to assume that an attainment process remained untouched, and that it will work much the same way as in societies with market economies. By the same token, it would be probably wrong to assume that the resources of educational inequality are of the same nature, though the overall level of inequality is almost the same.

To find resources of educational inequality in comparative perspective, we must implement into our models measures of ability, motivations and values and norms that actually govern individuals' behavior. One of the fundamental issue in this respect undoubtedly is the social image and perception of success, and the role education plays in it.